

VU Research Portal

Vroegmoderne Nederlandse manuscriptcultuur in diachroon en internationaal perspectief: van blinde vlek tot multifocale glazen

Moser, P.H.

published in

Neerlandistiek.nl

2007

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Moser, P. H. (2007). Vroegmoderne Nederlandse manuscriptcultuur in diachroon en internationaal perspectief: van blinde vlek tot multifocale glazen. *Neerlandistiek.nl*, 07.09d. <http://www.neerlandistiek.nl/07.09d/>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Vroegmoderne Nederlandse manuscriptcultuur in diachroon en internationaal perspectief: van blinde vlek tot multifocale glazen

Nelleke Moser

NEERLANDISTIEK.NL 07.09d; GEPUBLICEERD: [oktober 2007]

1. Inleiding

Het overschrijden van de gebruikelijke grenzen tussen vakgebieden kan ertoe leiden dat bronnen die gewoonlijk buiten beeld blijven, in beeld komen, en dat aan bronnen die tot nu toe op één manier zijn geduid, nieuwe betekenissen kunnen worden toegekend. Dat wil ik laten zien in mijn bijdrage over de vroegmoderne literaire praktijk. Geïnspireerd door studies over middeleeuwse verzamelhandschriften, vroegmoderne manuscriptcultuur in Engeland en Spanje, egodocumenten, nieuwe opvattingen in de editiewetenschap en hedendaagse ontwikkelingen in het mediagebruik, wil ik aandacht vragen voor de rol van de handgeschreven tekst in de productie, distributie en receptie van literatuur in de zeventiende eeuw in Nederland. Dit is ook het onderwerp van mijn huidige postdoc-onderzoek in het kader van de Vernieuwingsimpuls (*The dynamics of poetics. Socio-cultural dimensions of early modern manuscript miscellanies and printed anthologies* (NWO/VU Amsterdam, dossiernummer 016.054.066, looptijd 2005-2009). [link:

http://www.nwo.nl/projecten.nsf/pages/2200126820?opendocument&nav=Vernieuwingsimp_23_NL]

Misschien zou men deze bijdrage eerder verwachten in een sessie over 'literatuur als systeem' of 'literatuur als bron'. Toch kan ook het begrip 'performance' bij de studie van de manuscriptcultuur een rol spelen. Men kan stellen dat de manier waarop auteurs, uitgevers én lezers met handgeschreven en gedrukte teksten omgaan een vorm van 'performance' is. Iedere keer dat een tekst gepresenteerd wordt aan een nieuw lezerspubliek, krijgt hij een nieuw kostuum aangemeten en worden er nieuwe regieaanwijzingen geformuleerd. Net als een toneelvoorstelling, een voordracht of een liedvertolking is ook de representatie van de tekst in die specifieke bron eenmalig en onvervangbaar. Het gaat mij dan ook veeleer om 'performance' in de betekenis 'werk, daad, prestatie' dan in de betekenis 'uitvoering, opvoering, spel'. De daad van het schrijven, uitschrijven, overschrijven; van het lezen, voorlezen en bloemlezen.

2. De dominante drukpers

Lange tijd was de gedrukte tekst het visitekaartje van de vroegmoderne tijd. Gefascineerd door het revolutionaire karakter van de drukpers (mede onder invloed van Elisabeth Eisensteins invloedrijke boek *The printing press as an agent of change* uit 1979) raakte men het zicht kwijt op het voortbestaan van 'oude' media en bestaande gewoontes in de productie, distributie en receptie van teksten. Die blinde vlek komt onder meer tot uitdrukking in het ontbreken van een systematische en digitaal raadpleegbare inventaris van vroegmoderne handschriften, zoals er wel is van middeleeuwse handschriften (*Bibliotheca Neerlandica Manuscripta*) en vroegmoderne drukken (*Short Title Catalogue Netherlands/ Vlaanderen*).

De slechte ontsluiting van vroegmoderne handschriften hangt samen met hun ondergewaardeerde status. Een handschrift wordt over het algemeen beschouwd als een tekst die zijn uiteindelijke bestemming, de publicatie in druk, (nog) niet bereikt heeft. Het succes van een auteur wordt afgemeten aan zijn gedrukte werk. Ook de mate van verspreiding van literatuur onder het lezerspubliek wordt afgeleid uit het percentage gedrukte literaire teksten. Handschriften zouden slechts in de privé-sfeer van de auteur functioneren, en daarom van weinig belang zijn voor de literatuurgeschiedenis. Daar waar men wel relatief veel aandacht voor de handschriftelijke overlevering van teksten heeft, in de editiewetenschap, gaat die aandacht overwegend uit naar autografen omdat deze de autorisatie van een tekst kunnen ondersteunen. Apografen worden per definitie gezien als onbetrouwbaar en alleen van belang geacht als ze unieke afschriften van teksten van (gecanoniseerde) auteurs bevatten. Afschriften van gedrukte teksten zijn in deze optiek al helemaal niet relevant.

3. Connotaties: een lijstje

De bestudering van vroegmoderne handschriften wordt ernstig belemmerd door de hardnekkige connotaties die aan de verschillende media kleven. Deze worden in onderstaand lijstje van dichotomieën in een oogopslag duidelijk:

Handschriften	Drukken
Middeleeuwen, rederijkerij	Renaissance
Traditioneel, ouderwets	Vooruitstrevend, modern
Gemeenschapskunst, anonimiteit	Individueel auteurschap, dichterlijk zelfbewustzijn
Elitair	Commercieel
Privé, kleine kring	Publiek, wijde verspreiding
Veranderlijk, onbetrouwbaar	Stabiel, betrouwbaar
Periferie	Canon
Inferieure, onbelangrijke literatuur	Kwaliteitsliteratuur, literatuur met eeuwigheidswaarde
Voorstadium, onvolkomen	Eindstadium, perfect
Subversief, ondergronds	Controleerbaar, officieel
Bescheidenheid	Zelfverzekerdheid, ijdelheid
Vrouwen	Mannen

Al is het evident dat deze connotaties aanvechtbaar zijn, ze blijken nog steeds door te werken in de woordkeuze en de conclusies van hedendaagse Nederlandse studies naar vroegmoderne publicatiepraktijken.

4. Een multifocale blik op de vroegmoderne manuscriptcultuur

Wie zich bij het schrijven van een literatuurgeschiedenis van de vroegmoderne tijd uitsluitend baseert op gedrukte teksten, kijkt door een smalle koker naar de toenmalige situatie. Dan is niet alleen de waarneming ernstig beperkt, bovendien laten de wél waargenomen verschijnselen zich moeilijker verklaren. Een multifocale blik, een *cross over* met de onderstaande stromingen en vakgebieden is daarom gewenst.

Een theoretische basis voor een nieuwe visie op vroegmoderne handschriften is te vinden in de 'New Philology', een benadering die onder meer via een publicatie van Cerquiglini uit 1989 de laatste jaren ook binnen de medioneerlandistiek ingang heeft gevonden (zij het niet zonder slag of stoot: kritische reacties in Gerritsen 2000, positieve in Van Anrooij 2004 en 2006). Hierin gaat het niet om het vaststellen van de ongecorrumpeerde, geautoriseerde tekst die de basis voor een editie kan vormen, maar om de verschillende verschijningsvormen die een tekst kan hebben, afhankelijk van de tekstdrager en afhankelijk van de (sociale en tekstuele) omgeving waarin een tekst functioneert. De verschillende gedaanten van een tekst vormen dan geen belemmering meer voor het onderzoek, maar juist het uitgangspunt. Binnen de nieuwe filologie worden varianten niet pejoratief benaderd, maar heeft iedere versie van een tekst zijn eigen bestaansrecht en betekenis.

Een tweede benadering sluit hier enigszins bij aan. Mede onder invloed van de nieuwe media is de materialiteit van de tekstdrager in de belangstelling komen te staan bij boekhistorici,

editiewetenschappers en filologen. Wat gebeurt er met een tekst als hij van het ene medium in het andere wordt overgebracht? Wat gaat er verloren, wat krijgen we ervoor terug, wat zijn de mogelijkheden en de valkuilen? Voor voorbeelden van deze intermediale invalshoek, die zowel historische als moderne dimensies heeft, verwijs ik naar Marotti e.a. 2000, McKitterick 2003 (besproken in Gerritsen 2006), Heijting 2004 en Shillingsburg 2006.

Een derde inspiratiebron vormen de vele recente buitenlandse studies die hebben uitgewezen dat er in elk geval in Groot-Brittannië, Frankrijk en Spanje nog tot in de achttiende eeuw een bloeiende manuscriptcultuur bestond. Er valt een lange bibliografie van dergelijke studies aan te leggen (met onderlinge verschillen in doelstellingen, reikwijdte, bronnenkeuze en conclusies), maar ik volsta met het noemen van drie studies die voor mij belangrijke *eye-openers* waren: Woudhuysen 1996, Ezell 1999 en Bouza 2001.

In de vierde plaats kan het onderzoek naar vroegmoderne handschriften niet zonder een blik terug in de tijd. In de medioneerlandistiek is sinds de jaren negentig de studie van het verzamelhandschrift tot grote bloei gekomen. Wie vroegmoderne verzamelhandschriften bestudeert, vindt in de studies en edities van de middeleeuwse voorgangers vergelijkingsmateriaal en modellen voor de beschrijving van dergelijke bronnen. Ik noem slechts Sonnemans 1996, Brinkman 1997 en Kwakkel 2002. Brinkman heeft bovendien in een mooi diachroon artikel uit 2004 het spoor van de professionele kopiist gevolgd tot in de moderne tijd.

Tot slot heeft het onderzoek naar egodocumenten nieuwe bronnen blootgelegd die informatie bieden over de omgang met het gesproken, geschreven en gedrukte woord in de vroegmoderne tijd. Korthedshalve volsta ik met een verwijzing naar Blaak 2004.

Wat ik in al deze publicaties aantref, is aandacht voor de flexibiliteit in de omgang met teksten en aandacht voor het aandeel van de lezer (die zelf ook auteur kan zijn) in de productie en distributie van teksten. De verhouding tussen handschriften en drukken wordt niet als een lineaire, chronologische opeenvolging gezien. De drukpers is niet langer het dominante medium. Centraal staat de voortdurende wisselwerking tussen handschrift en druk (en andere media) en de invloed die deze wisselwerking heeft op de presentatie en functie van teksten. In mijn presentatie heb ik het een en ander geïllustreerd aan de hand van een casus die ik hieronder kort presenteer.

5. Een casus: KB 74G12 als prototype van een vroegmodern verzamelhandschrift

Onder signatuur 74G12 bewaart de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag een bundel gedrukte en handgeschreven teksten, samengebonden in een forse bruinleren band met gouden stempels. De man die de teksten bijeenbracht, overschreef en bundelde was naar alle waarschijnlijkheid David de Moor (1598-1643), boekhouder en lakenkoopman te Amsterdam (Blaak 2004, 71-72 en 75; Moser 2007).

[Afbeelding David de Moor: <http://www.rijksmuseum.nl/assetimage.jsp?id=SK-A-758>]

De collectie van De Moor vormde het onderwerp van een tutorial voor masterstudenten aan de Universiteit Utrecht in het collegejaar 2006-2007 (deelnemers: Arjan van Amerongen, Viera Bonenkampova, Feike Dietz en Mariël Klos). Op basis van de resultaten van deze werkgroep is een uitvoeriger artikel over deze bron in voorbereiding.

In de neerlandistiek is de collectie tot nu toe vooral beschouwd als een *Fundgrube* van ongepubliceerde teksten van twee belangrijke auteurs, en afhankelijk van de auteur om wie het ging, is de verzameling bestempeld als 'Collectie Abraham de Koning' of 'Collectie Anna Roemers Visscher'. Inderdaad zijn van beide auteurs relatief veel teksten opgenomen. Maar de verzameling bevat veel méér teksten (die veelal genegeerd zijn omdat het 'slechts' afschriften uit gedrukte werken zijn). De Moor verzamelde handschriften en drukken, toneel en lyriek, werk van mannen en van vrouwen, gelegenheidsgedichten, emblemen, raadsels, liedjes en wijsaanduidingen met muzieknotatie. Opvallend is de grote hoeveelheid psalmen in de collectie. De gedichten die over religie en politiek gaan, doen vermoeden dat hij de contraremonstrantse, Mauritsgezinde richting aanhing, of in elk geval omging met mensen uit die kringen. Tegelijkertijd bevindt zich tussen de gedrukte werken een publicatie van de toch wel zeer katholieke Stalpart van der Wiele. De bundel bevat typisch renaissancistische genres zoals sonnetten en emblemen, van typisch renaissancistische auteurs zoals Daniel Heinsius en P.C. Hooft, maar ook refreinen en toneelstukken uit de kringen van de Amsterdamse rederijderskamer Het Wit Lavendel. Al met al is het een fascinerende staalkaart van wat een lezer in de eerste helft van de zeventiende eeuw tot zich nam.

Deze bron biedt echter méér dan alleen teksten. Hij biedt ook inzicht in de manier waarop de afschrijver omging met de teksten die hij kopieerde. Die 'omgang met literatuur' heb ik eerder aangeduid met de term 'performance': hoe gaat de samensteller van de collectie te werk bij het schrijven, uitschrijven, overschrijven, en bij het lezen, voorlezen en bloemlezen van teksten? Gedraagt hij zich als een middeleeuwse kopiist? Als een moderne editor? Is hij misschien te vergelijken met een hedendaagse blogger? Of gedraagt hij zich ook bij het verzamelen van teksten als de gereformeerde, zeventiende-eeuwse boekhouder die hij in het dagelijks leven was?

6. De 'performance' van een vroegmoderne verzamelaar

Om een indruk van de werkwijze en van de toon van De Moor te bieden, bieden de marginalia in het handschrift veel mogelijkheden. Ik laat er hier enkele de revue passeren. De bijbehorende foto's zijn gemaakt door Mariël Klos (waarvoor dank).

David de Moor verantwoordt zijn bronnen, tenminste voor zover het gedrukte teksten betreft. Hij geeft de titel van de gebruikte publicatie en het paginanummer (afb. 0). Er zijn echter ook veel teksten waarbij een bronvermelding ontbreekt. Deze zijn hoogstwaarschijnlijk overgenomen uit een handgeschreven bron. Dat is natuurlijk een opmerkelijk gegeven. Speelt de gedachte van 'copy right' een minder grote rol bij handgeschreven teksten dan bij gedrukte teksten?

Hij verantwoordt ook zijn eigen toevoegingen, bijvoorbeeld als hij in een opschrift bij een gedicht extra informatie geeft over de auteur ([afb. 1](#)), of als hij in de marge een onduidelijke tekstplaats toelicht ([afb. 2](#)). Die toevoegingen plaatst hij vrijwel steeds tussen vierkante haken. Deze toevoegingen zijn echter niet allemaal van zijn eigen hand: de informatie over de auteurs neemt hij bijvoorbeeld over uit de *Zeeusche Nachtegael* (Middelburg 1623).

Het overnemen van marginalia en informatie uit de legger illustreert De Moors streven naar volledigheid bij het aanbieden van de teksten. Als in zijn bron een strofe uit het gedicht is doorgehaald en is vervangen door een andere strofe, dan geeft hij beide strofen, met een toelichting erbij bovendien ([afb. 3](#)). Als hij in een bron een correctie aantreft, geeft hij de juiste lezing, maar ook het woord dat er volgens hem oorspronkelijk stond ([afb. 4](#)). Als er in zijn bron een vergissing optreedt bij de nummering van de strofen, neemt hij de foutieve nummering over, maar zet daarachter wat volgens hem het juiste nummer is ([afb. 5](#)). Als er in een toneelstuk een lied gezongen moet worden, gaat hij op zoek naar dat lied en geeft hij het aan wanneer de zoektocht op niets is uitgelopen ([afb. 6](#) en [7](#)). Bij andere liederen geeft hij in een notenbalk de melodie (ook weer met bronvermelding van de luitboekjes waaraan hij die melodie ontleent) ([afb. 8](#)). Als hij een Franse bron vermoedt, krijgt de lezer die ook aangereikt ([afb. 9](#)).

Hij lijkt zich bewust te zijn van het belang van de oorspronkelijke context van de tekst, en laat in elk geval geen twijfel bestaan over hoe hij de tekst in de bron aantrof: doorgehaald ([afb. 10](#)), onder een afbeelding ([afb. 11](#)), als onderdeel van een embleem ([afb. 12](#)). Een ander voorbeeld is zijn omgang met calligrafie. Als hij een gecalligrafeerd gedicht overneemt dat omringd wordt door een rondom geschreven tekst, dan schrijft hij beide teksten onder elkaar af en vermeldt daarbij hoe het er in het echt uitzag ([afb. 13](#)).

Of zijn bronnen altijd op papier stonden, is overigens niet altijd zeker. Hij vermeldt ook gedichten die op roemers geschreven zijn ([afb. 14](#)) en gedichten die bestemd waren om op het houten timmerwerk van een huis of op een glas-in-loodraam aangebracht te worden.

Tot slot biedt hij de lezer een aandeel in de uiteindelijke totstandkoming van de tekst. Zo vermeldt hij bij een bruiloftsgedicht dat je daar zelf de naam van bruid en bruidegom moet invullen ([afb. 15](#)), en bij liedteksten geeft hij mogelijke melodieën ([afb. 16](#)). Bij sommige teksten vermeldt hij in de marge alternatieve formuleringen ([afb. 17](#)). Het is ook hier niet altijd duidelijk of hij dit op eigen initiatief doet, of dat hij deze toevoegingen ook uit zijn bron kopieert. In elk geval nodigen deze tekstplaatsen uit tot een interactieve houding.

Tot zover De Moors optreden als verzamelaar en kopiist. Ik hoop duidelijk gemaakt te hebben dat het mij er niet alleen om gaat, wát er in de collectie staat, maar vooral ook hóe dat erin terechtgekomen is. Hoewel hij zijn naam niet in de bundel vermeldt, heeft David de Moor door de manier waarop hij met de verzamelde teksten omging, wel degelijk zijn stempel op de collectie gedrukt. Om oog te krijgen voor die 'performance' moet je tussen de regels door lezen. Of hij daarbij te werk ging als een middeleeuwse

kopiist, een zeventiende-eeuwse boekhouder, een moderne editor of een blogger, laat ik graag open als vraag voor de discussie.

7. Besluit en drie aanbevelingen

De mogelijkheid om teksten in gedrukte vorm uit te geven betekende niet het einde van de publicatie en verspreiding van teksten in handschrift. Het handschriftencircuit vertegenwoordigde nog eeuwenlang een volkomen gelijkwaardige, zij het andersoortige, vorm van omgang met literatuur. Dat blijkt uit verschillende bronnen, zowel uit literaire bronnen (verzamelhandschriften en gedrukte bundels) als uit egodocumenten (dagboeken en brieven). Deze bronnen kunnen alleen goed begrepen worden in het licht van diachrone en internationale ontwikkelingen.

De laatste jaren wordt ook in Nederland in toenemende mate gepleit voor de bestudering van het gedrukte boek in relatie tot andere media, zoals het geschreven en gesproken woord (Keblusek 1997, p. 309-311; Heijting 2004, p. 188, 191 en 193; Blaak 2004, p. 19-22). Om aan dit pleidooi gehoor te kunnen geven, is een betere ontsluiting van de bronnen een eerste vereiste. De lacune tussen BNM en STCN / STCV dient te worden opgevuld. Een Nederlandse tegenhanger van de *Catalogue of English literary manuscripts 1450-1700* zou een aanzienlijke stimulans betekenen voor het onderzoek naar vroegmoderne handschriften. Een tweede vereiste is het samenbrengen van de bestaande en groeiende kennis en begripsvorming op dit terrein. Jos Biemans heeft in zijn oratie gepleit voor een handschriftelijke tegenhanger van *Bibliopolis*, het naslagwerk over het gedrukte boek (Biemans 2005, p. 24). Ik ondersteun dit pleidooi van harte. Tot slot zou het onderzoek gebaat zijn bij een eigen tijdschrift, een Nederlandse (digitale?) pendant van *English manuscript studies 1100-1700*. Voor een volledige cross over zou bij elk van de drie voorstellen (repertorium, naslagwerk, tijdschrift) de periodisering doorgetrokken kunnen worden tot ná 1700, en een uitbreiding naar andere media (oraal, gedrukt, digitaal) kunnen plaatsvinden.

Bibliografie

- Van Anrooij 2004 - Wim van Anrooij, 'De wandelende tekst. Middeleeuwse verhalen veranderen voortdurend'. In: *De academische boekengids* 45 (juli 2004), p. 22-23.
- Van Anrooij 2006 – W. van Anrooij, *Handschriften als spiegel van de middeleeuwse tekstcultuur. Rede uitgesproken [...] bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar op het gebied van de Nederlandse letterkunde tot de Romantiek*. Leiden 2006.
- Biemans 2005 – Jos A.A.M. Biemans, *Het begrijpen van de vorm. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de Wetenschap van het handschrift in relatie tot de beschavingsgeschiedenis, in het bijzonder van de Middeleeuwen (500-1500)*. Amsterdam 2005.
- Blaak 2004 - Jeroen Blaak, *Geletterde levens. Dagelijks leven en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770*. Hilversum, Verloren, 2004.
- Bouza 2001 - Fernando Bouza, *Corre manuscrito. Una historia cultural del Siglo de Oro*. Madrid 2001.
- Brinkman 1997 – Herman Brinkman, *Dichten uit liefde. Literatuur in Leiden aan het einde van de Middeleeuwen*. Hilversum 1997.

- Brinkman 2004 - Herman Brinkman, 'De hardnekkige Middeleeuwen. Persistentie van literaire productie- en transmissievormen'. In: *Vele wegen. Visies op de middeleeuwse letteren in de Nederlanden*. Themanummer van *Queeste* 11 (2004) 2, 184-203.
- Cerquiglini 1989 – Bernard Cerquiglini, *Eloge de la variante: Histoire critique de la philologie*. Paris 1989.
- Ezell 1999 – Margaret Ezell, *Social Authorship and the Advent of Print*. Baltimore and London 1999.
- Gerritsen 2000 – W.P. Gerritsen, *Wat doen de burens? De medioneerlandistiek en de studering van de middeleeuwse literatuur in het buitenland*. Utrecht 2000. Afscheidscollège.
- Gerritsen 2006 – W.P. Gerritsen, 'David McKitterick en de trage revolutie'. In: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 13 (2006), p. 207-218.
- Heijting 2004 - Willem Heijting, 'De oude en de nieuwe boekgeschiedenis'. In: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 11 (2004), p. 181-195.
- Kebulsek 1997 – Marika Kebulsek, *Boeken in de hofstad. Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw*. Hilversum 1997.
- Kwakkel 2002 – Erik Kwakkel, *Die Dietsche boeke die ons toebehoren. De kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*. Leuven 2002.
- Marotti e.a. 2000 – A.F. Marotti & M.D. Bristol (eds.), *Print, Manuscript & Performance: the changing relations of the media in early modern England*. Columbus, Ohio State University Press, 2000.
- McKitterick 2003 – D. McKitterick, *Print, Manuscript and the Search for Order 1450-1830*. Cambridge 2003.
- Moser 2007 – Nelleke Moser, "'Poezijlust en vriendenliefde". Literaire sociabiliteit in handschrift en druk na 1600'. Te verschijnen in: *Spiegel der letteren* (2007) [ter perse]
- Shillingsburg 2006 – Peter L. Shillingsburg, *From Gutenberg to Google. Electronic Representations of Literary Texts*. Cambridge 2006.
- Sonnemans 1996 - *Middeleeuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden. Congres Nijmegen 14 oktober 1994*. Onder redactie van Gerard Sonnemans. Hilversum 1996.
- Woudhuysen 1996 – H.R. Woudhuysen, *Sir Philip Sidney and the Circulation of Manuscripts 1558-1640*. Oxford 1996.

Websites:

- Bibliotheca Neerlandica Manuscripta*: <http://bnm.leidenuniv.nl/>
- Short Title Catalogue Netherlands*: http://www.bibliopolis.nl/boeken/boeken_alg.html
- Short Title Catalogue Vlaanderen*: <http://www.stcv.be>
- Bibliopolis*: <http://www.bibliopolis.nl/>
- Catalogue of English literary manuscripts 1450-1700*: <http://ies.sas.ac.uk/cmpps/Projects/CELM/index.htm> (in aanbouw)
- Rijksmuseum, portret David de Moor: <http://www.rijksmuseum.nl/assetimage.jsp?id=SK-A-758>
- Projectsite NWO: Nelleke Moser, 'The dynamics of poetics', dossiernr. 016.054.066.
http://www.nwo.nl/projecten.nsf/pages/2200126820?opendocument&nav=Vernieuwingsimp_23_NL

Lijst met afbeeldingen uit KB Den Haag 74G 12:

0. p. 487, opschrift: 'Zeeusche Nachtegael In't eerste deel/ Folio 1'
1. p. 456, onderschrift: 'J. Cats/ [gewesen Pensionaris tot Middelb. ende nu tot dordrecht]'
2. p. 602, in de marge, bij '*gesonden huijt': '* gesonden: dat's van/ de son gebakert'

3. p. 29, in de marge: '[Dese vers was door/ gehaelt: ende in/ plaetse van desel-/ve was gestelt die/ aen d'ander zijde/ volcht]' [NB: foto hiervan op cd-rom]
4. p. 500, in de marge bij 'Ik sal *op Godt': '* [tot, denk ik.]'
5. p. 564-593: Hoogliedberijming waarin bruid en bruidegom met elkaar spreken. Op p. 585 begint het zevende gezang met als opschrift: 'Zevende gesang. Bruydegom'. Op p. 588 begint het volgende gezang, met het volgende opschrift: 'Zevende gesang, ik seg, achtste./ Bruijdegom. Ik seg, Bruijdt.'
6. p. 286, in de marge: 'dit liedt heeftmen niet connen vinden'
7. Tussen p. 498 en 499: ingelegd velletje met notenbalkje met melodie (in pen). Erboven: 'Dit meyne ik dat de vojise is'. Onder de notenbalk: 'Een dach van vreugt is nu bestemt'
8. p. 614, opschrift bij een lied met notenbalk: 'Op dese vojise can gesongen worden het gedicht van Hooft pagina 612'.
9. p. 594, onderschrift: 'Het voorgaende veers schijnt genomen te zijn uijt Seneque chrestien de/ M. Joseph Hall. Pag. 198. Seconde partie, Consideration 36. Die aldus luyt:/ [...]'
10. p. 124, in de marge: 'Dese redenen waren doorgehaelt, tot de uijtkomste van den autheur, doch 't scheen dattet door abuijs geschiet was'.
11. p. 10, opschrift: 'Clachte van de wal-visschen, geschreven/ onder een kaerte van Groenlandt'
12. p. 399, in de marge: '[dit stont onder een sonnet op 't Emblema, Een stoel met een kussen.]'
13. p. 453, in de marge: 'dit stont rondtom/ 't boven-schreven/ sonnet in een cirkel'
14. p. 360, opschrift: 'Op den Roomer tot Rombout Iacobsz. heeft Anna Roemers [daer te gast zynde] gesneden dit versken.'
15. p. 51-54, in de marge bij strofe 2 (p. 52), met lege plaatsen in r. 2 en 4: '[Hier moet des Bruijdegoms ende hier 's Bruijdts name op 't bequaemste in gevoecht worden]'
16. p. 151, in de marge: 'Dit kan gesongen worden op de wijze van Psal. 68.'
17. p. 143, in de marge: '* om d'afgodische aenroepinge des Hemels te mijden, kan men hier Heere in plaetse van Hemel stellen'.